

Hofer Tamás

Ünnepek a paraszti társadalmakban

Tisztelettel üdvözlöm a kongresszust, és megköszönöm azt a lehetőséget, hogy itt most beszélhetek. Mielőtt a magyar falvak ünneplő szokásairól beszélnék, igen vázlatosan, néhány példával arról szeretnék szólni, hogy a néprajztudomány és az etnológia, újabban használatos elnevezésével a (kulturális) antropológia, hogyan is szemléli, értelmezi az ünnepeket, melyek Európában, Európán kívül valamilyen formában minden népnél megtalálhatók. Mi az ünnepek jelentősége az emberi társadalmak számára? Erre a kérdésre az egyik általánosan elfogadott, egyszerű válasz az, hogy tagolják és számon tarthatóvá teszik az időt. Az embernek nincs olyan érzékszerve, amivel közvetlenül érzékelni tudná az időt. Az idő folyását se hallani, se látni, se szagolni, se tapintani nem lehet. Az egymás után azonos ütemben lecsöppenő vízcseppek azonban hallhatóvá, láthatóvá teszik az idő múlását. Az ünnepek egyik elsődleges szerepe, hogy az időt tagolják. Közismert, hogy a középkorban, a koraújkorban, de még az elmúlt évtizedekben is gyakran ünnepekhez, „jeles napokhoz” kötve határozták meg munkák, kötelezettségek időpontját, határnapját: például András-napi vásárról, Mihály-napi határidővel felvállalt munkáról beszéltek.

Hofer Tamás, a Néprajzi Múzeum ny. főigazgatója, egyetemi előadó, ELTE BTK Kulturális Antropológia tanszéki csoport. Az itt közölt tanulmány a Magyar Egyházzenei Társaság IV. Kongresszusán 1999. március 12-én, Pápán elhangzott előadás átdolgozott változata.

Az ünnep azonban nem csupán tagolja az időt, hanem az idő hétköznapi múlásából ki is emeli az embereket, és áthelyezi az időnek egy másik szintjére. Ez szintén általánosan megtalálható az emberi társadalmakban. Megértéséhez szükséges néhány szót szólni arról, hogy mi magunk is többféle időben élünk egyszerre. Élünk abban a lineáris időben, amelyben egyes munkanapjaink letelnek, életpályánk halad, megöregszünk és végül meghalunk. Ez az idő nem visszafordítható, egy irányba halad. De ezen kívül élünk az időnek számos más, ismétlődő, ciklikus formájában is, váltakozó nappalokban-éjszakákban, évszakokban, stb. Az emberek sokáig azt hitték, sok esetben most is azt hiszik, hogy maga a társadalom is ciklikusan változik. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy a „revolúció” szó és fogalom azonos azzal a csillagászati fogalommal, amely a keringő égitestek visszatérését jelenti kiinduló pontjukra. Annak idején a francia forradalomban is, miközben föl akarták forgatni és föl is forgatták a világot, azt hangoztatták, legalábbis sokan a forradalmárok közül, hogy valójában egy ősi, már korábban létezett, eredeti és igazságos állapothoz térnek vissza.

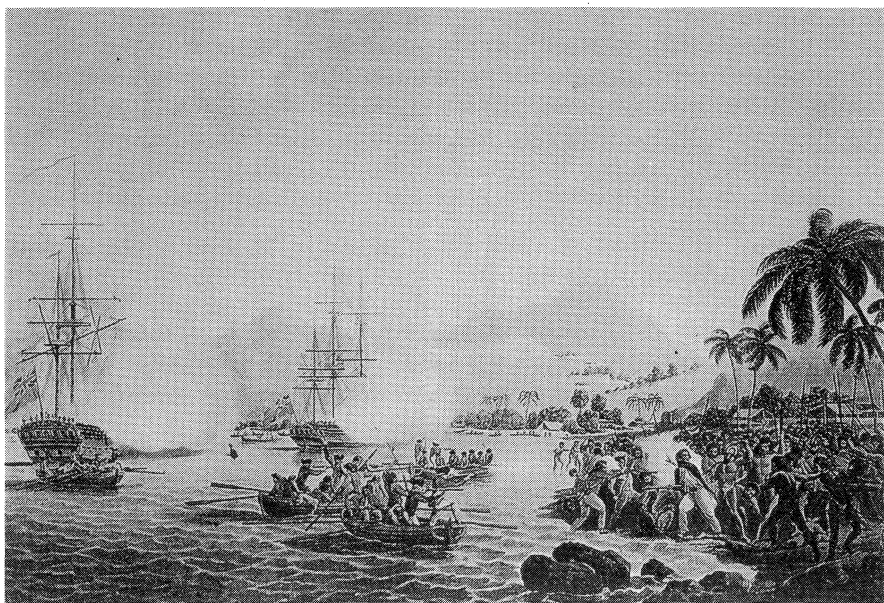
Az ünnep a lineáris és ciklikus időből egyaránt kiemeli az embert. Olyan időbe emeli át, amely független a lineáris haladástól és a ciklikus mozgástól is. Egy örökkévaló időbe, szent időbe emeli föl az embert. Amikor az imént Pásztor János professzor úr azt mondta, hogy az Úr maga is megünnepeli a sabbatot, ez keresztény megfogalmazásban azt is jelenti, hogy az ünneplő ember fölemelkedik

(mintegy érintkezésbe kerül) azzal a síkkal, ahol az időnek alá nem vetett Isten cselekedetei és az üdvtörténet eseményei változatlanul „léteznek”. Baán István pedig arról beszélt, hogy az eucharisztia belépés az Isten országába, tehát amikor bemutatják a szentmisét, akkor voltaképp ugyanúgy jelenvaló az utolsó vacsora és a keresztdozat, mint annakidején volt, vagy bármikor más helyen, ahol a szentmisét bemutatják. Minden nagypénteken és húsvétkor —amellett, hogy minden szentmisében és minden vasárnap—, vagy karácsonykor, vízkeresztkor és a többi ünnepeken megismétlődik az üdvtörténetnek ez a szakasza. Nemcsak emlékét ünnepeljük, hanem ismét jelenvalóvá válik. Ezért kíván a szent időbe való átlépés tiszteletet és óvatosságot is az embertől. Ezért van gazdag népi és történeti emlékezet arról, hogy büntetés sújtja azokat, akik az ünnepet megtörik.

Pontosan tudni kell ezért, mikor is kezdődik és meddig tart az ünnep. A kezdet nem csupán egy időpont, hanem lehet olyan időszakasz is, amit az egyik közkeletű néprajzi-etnológiai elmélet liminálisnak, tehát küszöb-szakasznak nevez, mely átvezet az ünnephez. (Az ünnepből ki is küszöb-szakasz vezet az embereket.) Az ünnepbe bevezetnek a vigiliák, az előkészületi idők. Az „átvezetésnek” lehet rengeteg, a mindennapi életbe illeszkedő, szokásszerű mozzanata. Még emlékszem arra, hogy a Dunántúlon az 50–60-as években szombat délután, este hogyan söpörték föl az egész falut, nemcsak az udvarokat, de a kocsiutat is és a gyalogjárókat is, mert jött a vasárnap, és tisztának kellett lenni. Vásároltam a Néprajzi Múzeum számára olyan ruhásládát, amibe a háziasszony összekészítette a friss, tiszta fehér váltás ruhát, amit aztán vasárnap reggel fölvettek. Megtisztálgodtak, a férfiak megborotválkoztak, és a hétköznapi, elszennyeződött ruhát letették. A református Átányon, ahová hosszú ideig jártam néprajzi gyűjtőutakra, vasárnap reggelenként pontosan meg volt határozva az a liminális időszak, türelmi idő, ameddig még szükség esetén bizonyos hétköznapi munkákat el lehetett végezni, nagyon korán például még ki lehetett menni a határba, ha valamit sürgősen be kellett hozni, — de ha a templomba beharangoztak, a harang megszólalt, utána semmiképp. Be kellett csukni a kocsmát is és csukva maradt, amíg a délutáni istentisztelet véget nem ért.

Az ünnep megtörésének veszélyességére egy távoli, egzotikus példát hozok, amely érzékelteti, mekkora jelentősége (és veszélyessége) volt az ünnepek „szent” idejének Európán kívül is. Cook kapitány a Föld körül hajózva 1778 decemberében érkezett a Hawaii szigetekhez. Az ott lakók szerint az év két szakaszra oszlott: egy hosszabb és nyájasabb szakaszra és egy zordabb és rövidebb szakaszra, és a kettő két isten uralma alatt állt. Cook éppen akkor ért a főszigethez, amikor az ottani hit szerint a „nyájas” időszak kezdődik, a bonito nevű hal nagy rajokban megjelenik, és a mítosz szerint Lono isten átveszi az uralmat, megjön a horizont mögül, és az óramutató járásának megfelelően megkerüli a szigetet. Cook éppen akkor érkezett, amikor a csillagok járása jelezte az évszakok közötti határt, megmutatta magát, de nem vetett horgonyt, hanem az óramutató járásának megfelelően megkerülte a szigetet, visszaérkezett az öbölbe, kikötött. Nem is sejtette, hogy az a lelkesedés és az a tisztelet, amivel őt

és az embereit fogadták, annak szólt, hogy fölismerték benne az évenként (de csak egy évszakra) visszatérő Lono istent, akinek az uralma akkor kezdődött. Cook tervei úgy alakultak, hogy akkorra határozta el a továbbhajózást, amikor Lono uralmának az ideje letelt. Ez még teljesen megegyezett a hawaiiak mítoszával, amit azonban Cook még mindig nem tudhatott. A nyílt tengeren, a szigettől nem messze eltört az egyik hajó árbocrúdja. Cook pótlásért visszatért, de hawaii szempontból rossz irányból, rossz időpontban, amikor Lonónak már nem volt hatalma, személye veszélyt jelentett. Megölték. Ugyanannál a szentélynél, ahol első érkezésekor —a későbbi rekonstrukció szerint— Lono isten ruháiba öltöztették. Ezt a nagyon távoli példát nem a véletlen, tragikus egybeesés kedvéért idézem, hanem annak érzékeltetésére, hogy az ünnepek milyen bonyolult mitológiába illeszkedtek a hawaiiak számára. Nem csupán az idő múlását tagolták, hanem egész világfelfogásukat megjelenítették (amit a kutató antropológus három nagy kötetben próbált felvázolni). Ez az ünnepeknek egyik újabb egyetemes szerepe, hogy alkalmat, lehetőséget adnak a világ rendjének, összefüggéseinek kifejezésére, tudatosítására, a tudás nemzedékről-nemzedékre való továbbadására.

Cook kapitány halála Hawaii szigetén

Az ünnep időbelisége mellett már az előttem elhangzott előadásokban is szó volt helyhez kötöttségéről is, az összefoglaló ún. „hely-idő” meghatározottságról, —amikor például a zsidók „fölmentek Jeruzsálembe az ünnepre”, és az ünnep Jeruzsálemet, Jeruzsálem az ünnepet jelentette számunkra. Amikor a magyar királyok (az Aranybulla értelmében) Szent István napján Székesfehérvárott

törvénytartottak, ebben benne volt a szent király jelenléte hely szerint (ott volt a sírja) és idő szerint (ez volt az ünnep) — mintegy maga ügyelt az igazságosságra.

Csiksomlyón pünkösd kapcsolódik ahhoz hegyoldalhoz, ahol az ünnep hajnalán tízezrek várják, hogy meglássák a fölkelő napban a Szentlélek megjelenését. A tömeges pünkösd-i zarándoklat Csiksomlyóra az utóbbi években erős nemzeti-etnikus jelentést kapott, az anyaországból, sőt távolabbról is jönnek résztvevők, protestánsok is. Ehhez kapcsolódva két további antropológiai fogalmat említek az „ünnep” fogalom értelmezéséhez. Az egyik: az ünnep, az ünnepi rítus többjelentésű, polivalens. Az ünnepet nem kell mindenkinek azonos módon, teljes mélységében és szélességében, érzelmileg és tudatilag átélni. Többféle ember vehet részt benne, különböző mértékű lehet a participációjuk, mást-mást érthetnek meg belőle. Az ünnep mindentől függetlenül kifejezésre juttatja, megerősíti —mondhatjuk úgy is— létrehozza ezeknek az embereknek az összetartozását, egyetértését egy, az ő partikuláris, egyedi létük (sokféle egyéni-társadalmi meghatározottságuk) fölötti szinten. Az az átélt szellemi természetű közösség, amit az ünnep a résztvevőkben megteremt, (a rítus-kutató Victor Turner kifejezésével) a „communitas”.

A nemzeti ünnepek a nemzethez tartozás jegyében teremtenek „communitast”. A „nemzet” az egyes tagjai számára —több kutató szerint— mindenekelőtt narratívum, történeti folyamat, múlt és jövő. Az egyén azzal érzi át odatartozását, hogy ebbe az időbeli folyamatba belehelyezi magát. A nemzeti ünnepek, március 15-e, Szent István napja, október 23-a ilyen belehelyezkedésre adnak módot. Ezek az ünnepek átélhetővé, „jelen valóvá” tehetik a nemzeti történelem nagy eseményeit.

Szent István napja nemzeti és egyházi ünnep egyszerre, Ezen a napon „emelték fel” Szent István testi maradványait szentté avatása során. Szent István Nagyboldogasszony napján, augusztus 15-én halt meg. Mint mélyen hívő ember, „halála napját Mária menybemenetelének ünnepére óhajtotta, akinek oltalmába országát ajánlotta, s aki a teremtmények közül kiváltságos úton jutott az üdvösségbe” (Kovács Éva). Szent István igen mélyen átérezhette az ünnepek „szent időbe” nyitott voltát: koronázását az ezredfordulón, 1000 karácsonyan, a Megváltó születésének 1000. évfordulóján tartotta, s a koronázási palástot, „minden idők legpompásabb miseruháját” 1031-ben, Jézus nyilvános működése kezdetének 1000. évfordulójára ajándékozta a székesfehérvári Szűz Mária-egyháznak. Utóbb Szent István napjához sokféle értelmezést kapcsoltak. Az államalapítás mellett lett belőle „alkotmány ünnepe”, „új kenyér ünnepe”, tömegeknek szánt népi ünnepély. De ebben az esetben is érvényesült az ünnep „polivalenciája”, képessége több eltérő jelentés hordozására. Egy angol antropológus a 80-as évek végén vizsgálta a budapesti Szent István-napot, és arra a megállapításra jutott, hogy hiába akarták kisajátítani a korábbi évtizedekben, és saját legitimitációjának növelésére végül az akkori kormányzat hiába engedélyezte az egyházi ünnepséget, végülis megmaradt az ünnepnek egyfajta önálló, független,

kívülről nem (vagy csak részlegesen) irányítható léte, — az ünneplés végeredményben a szocialista rendszer destabilizálásának irányába hatott.

Falun hogyan is élték át, értelmezték a parasztemberek az egyházi év ünnepeit? Ebben a hagyományvilágban a „hivatalos” egyházi tanítás mellett érvényesült a „népi vallásosság”: korábbi századokból megőrzött, továbbalakított nézetek, liturgiából kiszorult gyakorlatok, hozzájuk keveredett folklór-tradíciók, korábbi paraszti generációk vallási élményeinek emlékezete. Egy mezőkövesdi, szegény, az egyházi tanítás mellett „az öregek” vallási tudását is öntudatosan vállaló asszony, Gari Takács Margit elbeszéléséből idézek. Fél Edit által összegyűjtött önéletrajzi elbeszélései magyarul nem jelentek meg, de Franciaországban a könyv sikert aratott — Pierre Chaunu, az egyik legismertebb francia történész az írta róluk: a barokk korban kialakult európai népi vallásosság élményvilágáról nem ismer ehhez foghatóan erőteljes, őszinte dokumentumot. Gari Margit szerint például karácsonykor az egész természetet átjárja a megilletődés és az az öröm, hogy megszületik a kis Jézus. A farkasok az erdőben elbújnak, mert félnek, hogy különben farkas-természetük valahogy akaratlanul előtör belőlük, és más állatot bánthatnak. Pedig a farkasok is tudják, hogy most olyan nap van, amikor békében-szeretetben kell lenni. Még a szél is visszahúzódik, mert illetlen lenne karácsony éjszakáján fújnia. Az egész világnak ez az élményszerűen, narratív módon, meseszerűen elmondott megszentelődése ugyanazt fejezi ki, mint amiről előljáróban szóltam, hogy az ünnepen a hétköznapi időből egy szent időbe emelkedik fel a világ, érintkezésbe kerül az abszolútummal. A kifejezés színes, dramatizált formáján jól érezhető a ferences befolyás: az elbeszélő maga is a ferences harmadrend tagja volt, s a mezőkövesdi plébánián ferences atyák szolgáltak. Az archaikus felfogás szerint a nap alkonyattól a következő alkonyatig tart, így a „halottak (napjának) estéje” mindenszentek estéjére esik. Ekkor Mezőkövesden egy óra hosszat harangoznak a halottak lelkéért. Ilyenkor egy órára „a tisztítóvíz kialszik”. Arra az egy órára a halottak hazajönnek. Akik már fönt vannak a mennyországban, csak odanéznek a családjukra, de talán látogatóba ők is eljönnek. Mindegyik háznál várják a halottakat, az ablakokat nyitva tartják. Különösen a közelmúltban meghaltakat várják, gyertyát gyújtanak nekik, személy szerint mindegyiknek — a halottak tudják, melyik gyertya kié. Gari Margit úgy képzelte el, hogy a rengeteg lélek hazalátogatása olyan, mint amikor ősszel egy nagy szélroham tömegesen sodorja a faleveleket. A levegő tele van lelkekkel, fölkeresik mindazokat a házakat, családokat, ahol-akikkel életük telt.

A halottak napja, mindenszentek különösen nagy ünnep Latin-Amerikában, így Mexikóban. Jártam Mexikóban olyan, még indián hagyományokat is őrző parasztfaluban, ahol minden halottak napjára újra festik-meszelik a házakat. Az ünnepre készülésnek olyan teendője ez ott, mint nálunk volt húsvétra a ház, sőt az istálló kimeszelése-kitakarítása, a nyári ablakok, nyári ajtók föltétele, az emberek átöltözése tavaszi öltözetekbe. Mexikóban, ha újrifestik a házat, gyakran igen élénk színekkel, mindig újra festik a sírokat is. Az általam említett

faluban ugyanis apró, lapos épületek védik a sírokat. Ha megváltoztatják a ház színét, ugyanazzal a festékekkel átfestik a sírt is. Erre azért van szükség, hogy mikor a mindenszentek esti harangozás alatt a lelkek hazajönnek, biztosan megtalálják lakásukat is, „temetői házukat”, sírjukat is, ne tévedjenek el. (Egyébként Mexikó, rendkívül gazdag „népi vallásosságával”, ferences missziós terület volt.)

Végül egy délvidéki községből hozok egy példát, ez is az ünnepről, a halottak lelkéről s a „szentek egyességéről” szól. Bezdánban Nagyboldogasszony napján a misét nem a Szent Simon és Júdás Tádénak szentelt plébániatemplomban tartják, hanem a temetőben, szabad ég alatt, a Mária mennybevitel-kápolna előtt. Népes községről van szó, nagy temetőről, magyar, német, horvát lakosságról. Az ünnepre a temető fel van díszítve. A mise alatt mindegyik család a saját sírjai mellett áll. Erre az alkalomra lehetőleg hazajönnek a városba, külföldre szakadt gyermekek, rokonok is, olyanok is, akik különben nem járnak templomba. Sajnálni, szégyellni való, ha olyan sír mellett, ahol lennének családtagok, mégsem áll senki. Távolabbi rokonok egy időre odaállnak hozzá. Úgy gondolják, hogy ezen a napon, a temető, a kápolna és Nagyboldogasszony ünnepén a halott elődök mind ott vannak az élő utódok mellett, fölött, körül, azok, akikre emlékeznek s messze az emlékezeten túl is. Itt is van tehát egyfajta „tér-idő” egység. A nagy temetőben a sírok közt alig hallhatóak a mise szavai, de mindenki megilletődött, néma csendben áll, részt vesz a misében, a kisgyerekek is, akiket szintén elhoznak. Átélik a komunitást, őszökkel, jelenlévő és meghalt rokonokkal, az adott földhöz kötődő multietnikus faluval, s a „szentek egyességével”, ezen belül azokkal az élőkkel, halottakkal, megdicsőültekkel, akik a magyarok Nagyasszonya oltalma alatt tudják magukat. Az ünnep itt is többértelmű, polivalens, nem azonosak a megilletődöttségek, de azt hiszem, az ünnepnek itt is van olyan önálló létezése, erőtere, ami az egyes résztvevők szándékaitól függetlenül összeköti a jelenlevőket.